

II. Abdülhamid Dönemi Kadrolarının Tasfiye Sürecinde Ücretli (Ecir) Çalışanların Durumu (1909-1913)*

*The State of Paid Workers (Ecir) in Severances in the Cadres of
Abdulhamid II. (1909-1913)*

NURSEL MANAV**

Öz

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte II. Abdülhamid dönemi kadrolarına yönelik tensikat başladı. Devlet kurumlarında görevli memur, asker ve ilmiye mensupları tasfiye edildi. Memurların yanı sıra odacı, hademe, sandıkçı, bekçi gibi farklı görevle istihdam edilmiş ecirler, nezaretler ve taşradaki dairelerden uzaklaştırıldı. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra Yıldız, Topkapı ve Dolmabahçe Saraylarında da tensikata gidildi. Bu çalışmada, II. Meşrutiyet'te ecirlerin devlet kadrolarından tasfiyesi incelenmiş, mali haklardan yoksun kalmalarına yol açan olaylar ele alınmıştır. Konuyla doğrudan bağlantılı olması nedeniyle Hazine-i Hassa Nezareti, Mâbeyn-i Hümayun ve saraylardaki tensikata odaklanılmıştır. Ardından sadece saraydan tasfiye edilen ecirlerin maddi alacağını düzenleyen yasanın yürürlüğe konulma nedeni ve sonuçları incelenmiştir. Makalede II. Meşrutiyet'te iktidara gelen hükümetlerce devlet kurumlarında gerçekleştirilen ıslahatın ecirlere etkisi açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ecir, Tensikat, Tazminat, Maaş, Saray.

ABSTRACT

The ecir were employed in a variety of jobs such as chamberman, janitor, chestman and caretaker. In the aftermath of the declaration of Second Constitutional Monarchy in 1908, the ecir were dismissed from ministries and provincial offices. There were also examples of severances in the palaces of Yıldız, Topkapı and Dolmabahçe following the dethroning of Abdulhamid II. This article examines the severances of ecir from state cadres and the events that caused them to be deprived of their financial rights during the Second Constitutional Monarchy. Due to the relation with the ecir's dismissal without compensation the focus is on Hazine-i Hassa Nezareti, Mâbeyn-i Hümayun and the palaces. In this article, the legal regulation for ecir who were dismissed from palaces due to external

* Makale geliş tarihi: 21-08-2019, kabul tarihi: 10-10-2019, araştırma makalesi.

** Dr., nursel.manavi@gmail.com, İstanbul-Türkiye. Orcid.org/0000-0001-7928-9297

political pressure is examined. The aim is to show the effect of reform made by governmental institutions during the Second Constitutional Monarchy on ecir.

Keywords: Ecir, Severance, Compensation, Salary, Palace.

II. MEŞRUTİYET'İN ilanının ardından iktidara gelen hükümetlerin ilk işlerinden biri Abdülhamid dönemi kadrolarının tensikâtı oldu. Tasfiye, padişahın tahttan indirilmesini izleyen günlerde hızlandı ve tensikât için gereken yasanın hazırlanmasından sonra da sistemli biçimde devam etti. II. Abdülhamid'e hafiyeler ve jurnalcılık yapanlar başta olmak üzere şaibeli devlet kadrolarından uzaklaştırıldı. Tensikatta memur, asker ve ilmiye mensuplarıyla birlikte odacı, sandıkçı, hademe, bekçi gibi işlerde ücretli çalışan ecirlerde tasfiyeye uğradı. Ancak ecirlere yapılan tensikât, memur, asker ve ilmiyenin gerisinde kalmış ve tasfiyenin gündeme getirilmemiş boyutu olmuştur. Bu çalışmada devlet kadrolarında istihdam edilen ecirlerin tensikâtı ele alınacak; kanunla getirilen haklardan, özellikle de tazminattan mahrum bırakılmalarıyla sonuçlanan süreçte yaşananlar ortaya konacaktır. Çalışmada özellikle Hazine-i Hassa Nezareti, Mâbeyn-i Hümayun, Yıldız, Topkapı ve Dolmabahçe Saraylarında yapılan tasfiye incelenmektedir. Sayılan kurumların seçilmesinin sebebi, ecirlerin tensikatta atılanlara verilen tazminattan yararlanamamasının doğrudan sebebi olmasıdır. Bu nedenle ilk olarak Hazine-i Hassa Nezareti, ardından harcamaları nezaret bütçesinden karşılanan Mâbeyn-i Hümayun, Yıldız, Topkapı ve Dolmabahçe Saraylarındaki tasfiye ve sonuçları ele alınmaktadır. Çalışmayla II. Meşrutiyet hükümetlerinin devlet kurumlarında ıslahat planı çerçevesinde gerçekleştirdiği tensikâtın ecirlere etkisi ortaya konmaya çalışılacaktır.

Tensikâtla ilgili yasalar ve çalışmanın konusu ücretli (ecir) çalışanların tasfiyesine geçmeden önce "ecir" kavramının açıklanması gerekmektedir. Sözlük anlamıyla ecr, iş karşılığı ücret ödeme, mükâfatlandırma demektir. İslâm literatüründe ecir daha çok manevi ve uhrevi, ücret ise dünyevi konular için tercih edilmiştir.¹ Ecir kelimesiyle eş anlamlı olan icâre, iş karşılığı verilen şey demektir.² Buna göre, İslâm fıkhiğinde emek kavramı iki ayrı deyimle ifade edilmekte, amel ya da eylem fiil sayılmakta, ecir daha çok maddi üretime dönük çalışma manasında kullanılmaktadır.³ Mecelle'de ise ecir, "hizmetini kiraya veren kimse"⁴ olarak betimlenmiştir. Mecelle'de emek ve mülk ilişkisinin değerlendirildiği Kitab'ül karat kısmında insan kirası adlı bölümde çalışma ilişkilerini doğrudan dü-

¹ Muhittin Bağçeci, "Ecir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 1994, X, s. 383.

² Ali Bardakoğlu, "İcâre", DİA, 2000, XXI, s. 379.

³ Kamil Turan, "Başlangıcından Günümüze Kadar Türk Çalışma Hayatında İnsani Değerler Açısından Uygulamalar", *Prof. Dr. Nusret Ekin'e Armağan*, Türk Ağır Sanayii ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası Yayını, Yayın No: 38, (Ankara 2000), s. 121.

⁴ Nureddin Akcan, *İslâm Fıkhi'nda İşçinin Hak ve Sorumlulukları*, (Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 5; Şebnem Gökçeoğlu Balcı, "XIX. Yüzyılda Fransa'da ve Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkilerinin Hukuksal Çerçevesi", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2 (2002), s. 227.

zenleyen bir takım hükümlere yer verilmiş, icâre akdi de bilinen menfaati bilinen karşılıkla satma biçiminde tanımlanmıştır.⁵

Osmanlı Devleti idari bakış açısına göre ecir, yukarıda izah edilen ve dünyevi karşılığı olarak ifade edilen ücret ya da ücretle çalışan anlamında kullanılmaktadır. Yönetim kadrosu başta olmak üzere bürokrasiyi meydana getiren memur ve kâtiplerin yanı sıra İstanbul'daki nezaret ve taşradaki dairelerde odacı, bekçi, sandıkçı, hademe gibi sıfatlarla çalışanlara ecir denilmekteydi. Belirtildiği gibi, yapılan işin niteliğinden bağımsız olarak ecirleri memurlardan ayıran en önemli unsur maaş yerine ücret karşılığı çalıştırılmalarıydı. Bu ayrımın dayanak noktası da memurların maaşının devlet hazinesinden ödenmesi, ecir diye adlandırılanlara ücret verilmesi ve bu ücretin kimi zaman dairelere ait aidat adı verilen harç veya benzeri gelirden sağlanan hasıllardan karşılanmasıydı. Kısaca memurlarla ecirler arasındaki farkın temelde maaş-ücret ayrımına dayandığı söylenebilir. Bu görüşü desteklemek üzere kalemde toplanan aidat türünden gelirden aylıkla istihdam edilen ve yine ecir diye adlandırılan memurların bulunduğu belirtilmelidir. Adliye Nezaretine bağlı dairelerde çalışan mukavelat muharrirleri, Defter-i Hakanî Nezaretindeki tapu kâtipleri gibi geçici memurlar bunlar arasındadır. Maaş-ücret ayrımına göre bir kısım çalışan için kullanılan ecir sıfatının II. Meşrutiyet hükümetlerine özgü olmadığı da ifade edilmesi gereken diğer husustur. Aksine bazı memurların ecir sınıfına dâhil edilmesinin tartışmaya açılması ve aşağıda izah edileceği üzere yargı kararlarıyla aksi hüküm verilmesi de 1908'den sonra başlamıştır.

Nezaretlerde Tensikat ve Ecirler

II. Meşrutiyet'le birlikte nezaretlerde yeni yapılanma amacıyla başlatılan, II. Abdülhamid dönemi kadrolarının görevden uzaklaştırıldığı⁶ tasfiye, tensikatla ilgili kanunun 1909'da hazırlanıp Meclis-i Mebûsan'da kabul edilmesinden sonra her hükümetin programında yer aldı. Sadrazam Said Paşa'nın istifasının ardından 6 Ağustos'ta atanan Kâmil Paşa, 18 Ağustos 1908'de açıklanan⁷ ve nezaretlerdeki fazla memurların emekliye sevk edilmesini de içeren programına uygun olarak bu grubu idari mekanizmadan uzaklaştırmaya başladı. Kâmil Paşa'nın⁸ ardından 14 Şubat 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa sadrazam oldu ve ıslahat planı çerçevesinde tensikata devam etti.⁹

⁵ Banu Uçkan, "Mecelle'de İş Hukuku Düzeni", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/478/5521.pdf>, s.163-166.

⁶ II. Meşrutiyet dönemindeki tensikat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2016). Abdülhamit Kırmızı, "Meşrutiyet'te İstibdat Kadroları: 1908 İhtilali'nin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, ed. Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), s. 339.

⁷ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2. Baskı, 1986), s. 49-50.

⁸ Kâmil Paşa, programına uygun olarak tasfiyeye başlasa da güvenoyu alamayınca istifa etmek zorunda kalır (Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap: 2 Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na*, Türkçesi: Babür Kuzucu, (İstanbul: Belge Yayınları, 5. Baskı, 1987), s. 435.

⁹ Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 55-56.

Kısaca Tensikat Kanunu olarak bilinen 18 Ağustos 1909 tarihli Devair ve Mehakimde İcra Edilecek Teşkilat ve Tensikat Cihetiyle Açıkta Kalacak Olanlara Evvelce Memuriyetlerinden Birer Suretle İnfisal Veya İnfikak Eden Memurin ve Hükkan ile Ketebe Hakkında Kanun yayımlandıktan sonra nezaretlerde kurulan komisyonlar tasfiyeyi gerçekleştirdi.¹⁰ Yeni teşkilat planlarına uygun olarak memur, kâtip ve ücretle istihdam edilen ecirler kurumlardan uzaklaştırılmış, bazı nezaretlerde tasfiyeyle kadroların sayısı hemen hemen yarıya indirilmişti. Mebûsandan Ali Münif Bey hatıralarında, Galip Bey’le birlikte görevlendirildiğini ve hazırladıkları raporla nezaretlerde tensikatın başladığı yazar. Memur sicillerinin incelendiğini, Abdülhamid’e hafiye ve jurnalcilik yapanların belirlenip, şaibelilerin ayıklanarak ıslahatın gerçekleştirildiğini belirtir.¹¹ Tensikat Kanunu’nda sû-i ahval diye tabir edilen hafiye ve jurnalcilik dışında mesleki yetersizlik sebebiyle hizmet süresi uygun memurlar emekli edilecek, yeniden tayini kararlaştırılanlara görevinden azledilenlere bağlanan mazuliyet maaşı ödenecek, her iki gruba da tazminat verilecekti.¹² Hazineye açıkta kalacaklarla emekli edileceklerin maddi haklarını karşılamaya yetecek meblağ yoktu. Maliye Nazırı Cavid Bey’in uyarısıyla kaynak arandı ve nihayetinde tazminatın Maliye Nezareti, emekli edileceklerin maaşının da memurlar adına yaşlılık aylığı sistemini yönetmek üzere kurulmuş Mülkiye Tekaüd Sandığından ödenmesine karar verildi. Bu nedenle nezaretlerde tensikatı gerçekleştirecek komisyonlarca hesaplanacak tazminat miktarının maliyeye, emekli edileceklerin isimlerinin de Mülkiye Tekaüd Sandığına bildirilmesi kararlaştırıldı.¹³

Tensikatın başlamasının ardından tasfiye edilenlerin şikâyetlerini incelemek üzere komisyon kurulması gündeme gelince bununla ilgili kanun hazırlandı. 17 Mayıs 1910 tarihli Tensikat Kanunu’na Zeyl adlı yasayla Tedkik-i Tensikat Komisyonu tesisinin yanı sıra konumuzla ilgili önemli bir hususa yer veriliyor; devlet kadrolarından uzaklaştırılanların istihdam, terfi, mazuliyet ve emekliliğinin ilgili kanuna göre yapılacağı hükme bağlanıyordu.¹⁴ Anlamı, tensik edilenlere, memurların terfi, azil ve emekliliğini düzenleyen Memurin-i Mülkiyye Terakki ve Tekaüd Kararnamesi¹⁵ ve mazuliyet maaşı bağlanacaklara Mazuliyet Maaşı Karar-

¹⁰ Meclis-i Mebûsan görüşmeleri için bkz. Tural, Son Dönem Osmanlı, s. 87-115. Meclis-i Mebûsan ve Ayân Meclisi’nde tasdik edilmesinden sonra resmi gazetede yayımlanmasının ardından yürürlüğe gireceği dairelere bildirildi (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâbîâlî Evrak Odası (BEO), 3593/269422, 7 Temmuz 1909 / 18 Cemaziyelahir, 1327; *Takvim-i Vekâyi*, nr. 267, s. 2).

¹¹ Taha Toros, *Ali Münif Bey’in Hâtıraları*, (İstanbul: İsis Yayınları, 1996), s. 43.

¹² Kanun, Meclis-i Mebûsan ve Ayân Meclis’inde yapılan değişikliklerle uygulamaya konuldu (BOA, İrade, Kanun (i.KAN) 6/5, 1 Temmuz 1909 / 12 Cemaziyelahir 1327). 5’nci madde de tadilat yapıldı (*Takvim-i Vekâyi*, nr. 305, s. 2).

¹³ BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.), 2789/1, 26 Ağustos 1909 / 9 Şaban 1327. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kabineye girişi Cavid Bey’in Maliye Nazırlığına atanmasıyla olmuştu (Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987), s. 171).

¹⁴ BOA, Divân-ı Hümâyün Kalemi, Mukavele (A. D.V.N. M.K.L), 50/4, 17 Mayıs 1910 / 7 Cemaziyellevvel 1328; BOA, İrade, Meclis-i Umumi (i.MLU), 2/7; BOA, ŞD., 2794/62; BOA, A.D.V.N.M.K.L, 56/30.

¹⁵ BOA, İrade, Meclis-i Mahsus (i. M.M.S.), nr. 69/3234.

namesinin¹⁶ uygulanacak olmasıydı.¹⁷ Bu noktada söz konusu iki kararnameyi açıklamak gerekmektedir. Öncelikle belirtilmelidir ki azil, terfi, emeklilik ve mazuliyet aylığını düzenleyen kararnamelerin öznesi hazine kaynaklarıyla maaş ödenen bürokratlardı. Her iki kararnameye göre, memurların maaşından %5 oranında emeklilik, %1 mazuliyet aidatı kesilerek, sırasıyla Mülkiye Tekaüd ve Mazuliyet Sandıklarında toplanacak; bu birikimden emekli olanlara yaşlılık ve azledilenlere mazuliyet aylığı bağlanacaktı.¹⁸ 1879'da emeklilik yasaı hazırlanıldığı sırada, giriş kısmında izah edilen ecirler ve yine ecir diye adlandırılan bazı memurlar, ücret karşılığı çalıştığı gerekçesiyle sandığın kapsamı dışında tutulmuştu. Uzun süren tartışma sonucu memurların ücretli çalışanlardan ayrı sınıflandırılmasına karar verilmiş; nezaret ve dairelerde hademe, odacı, sandıkçı, kapıcı, bekçi gibi işleri yapanların Mülkiye Tekaüd Sandığına katılmaya yönelik talepleri de ücret ve yevmiye aidat kesintisi yapılmayacak kadar düşük olduğu gerekçesiyle reddedilmişti.¹⁹ Yaklaşık 10 yıl sonra odacıların emeklilik aidatı ödeme isteği yine geri çevrilmiş, aynı işi yapanların özel bir sandık kurması önerilmişti.²⁰ Geçen sürede memurları ayrı bir kategoride değerlendiren idari anlayış değişmemiş, ücretli ecirler, bürokrasiye ait emeklilik sisteminin dışında tutulmaya devam edilmişti. Yönetim açısından memurlarla diğer çalışanlar arasındaki ayrımı vurgulamak üzere gerek sınıflandırma gerek sosyal hakların tanınmasında kalın çizgi çizilmiş gibidir. Amacın tekaüd maaşıyla yaşlılık dönemi ve ailesinin geleceği güvence altına alınan bürokrasiden bu ayrıcalık karşılığında tam randımanlı çalışma beklentisi olduğu açıktır.

Yeniden tasfiye sürecine dönecek olursak, Tensikat Kanunu'na Zeyl Kanunu'nda istihdam terfi, azil ve tekaüdün yukarıda izah edildiği gibi ilgili nizamnamelere göre yapılacağı belirtilerek, emeklilik ve mazuliyet kararnameleri açıkça adres gösterilmişti. Tensikatta yaşlılık ve azil maaşı bağlanacaklar, sandıklara aidat kesintisi yapılan bürokrasiyle sınırlandırılınca devlet kadrolarından atılan ecirler en azından mazuliyet aylığından mahrum kalıyordu. Tensik edilenlere verilmesi kararlaştırılan tazminattan neden yararlanamadıkları sorusunun yanıtı ise II. Abdülhamid'in 27 Nisan 1909'da tahttan indirilmesinden sonra Hazine-i Hassa Nezareti ve bu nezarete bağlı Mâbeyn-i Hümâyun, Ceyb-i Hümâyun ve saraylarda yapılan tasfiyededir.

Bu kurumlardaki tensikatın ayrıntılarına geçmeden önce ecirlerin tazminatsız atılmasına yol açan ve Hazine-i Hassa Nezaretindeki ıslahat planı için hükümete tasfiye izni veren kararname ele alınacaktır. Kararnamede, Dersaadet ve taşrada istihdam edilmiş Hazine-i Hassa memurlarıyla saraya bağlı dairelerde çalışan ve maaşından emeklilik aidatı kesintisi yapılanlar hakkında Tensikat Kanunu hü-

¹⁶ BOA, Bâb-1 Asaflı Divân-ı Hümâyun Nizamât Defterleri (A.DVNS. NZAM) d.,nr. 5, s. 198-203.

¹⁷ Tensik edilen ordu mensupları için Askeri Tekaüd Kanunu hükümleri geçerliydi. Askeri Tekaüd Kanunu için bkz. Yunus Özger, Osmanlı Ordusunda Emeklilik Sistemi ve Askerî Tekaüd Sandığı (1865-1923), (İstanbul: 1Q Kültür Sanat Yayıncılık, 2011).

¹⁸ Mülkiye memurlarının emeklilik sistemi için bkz. Nursel Manav, Mülkiye Tekaüd Sandığı'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri (1880-1890), (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017).

¹⁹ BOA, Şura-yı Devlet, Tanzimat Dairesi (ŞD.TNZ.), 2434/48 Lef I, 15 Eylül 1880 / 9 Şevval 1297.

²⁰ BOA, ŞD, 2943/52, 25 Nisan 1891 / 16 Ramazan 1308.

kümlerinin uygulanacağı belirtilmekteydi.²¹ Bu koşul, maaşından tekaüd aidatı kesilmeyen ecirlerin tensikatla ilgili yasalara tabi olmayacağı, sadece nezarete çalışan memurların yararlanacağını net olarak hükme bağlıyordu. Aşağıda ifade edileceği gibi, ecirlerin maddi hakları üzerine yapılan tartışmada bu kararnameye atıfla onların “yanlışıklıkla” istisna edildiği belirtilecekti. Öte yandan Hazine-i Hassa Nezareti ve bağlı kurumlardaki memurların maaşından bir süredir yaşlılık ve mazuliyet aylığı kesintisi yapılmaktaydı. Şöyle ki, Hazine-i Hassa²² ve Mâbeyn-i Hümâyun memurları emeklilik sistemine 1887 yılında dâhil edilmişti.²³

Hazine-i Hassa Nezaretinde Tensikat ve Ecirler

Nezaretlerde tasfiye başlamış,²⁴ Tensikat Kanunu yürürlüğe girmeden memurlar gibi ecirler de dairelerden uzaklaştırılmış,²⁵ mesela Bâbîâli’de hademe ve kavalardan bir kısmı Mayıs 1909 sonunda kadro dışında kalmıştı.²⁶ Yukarıda izah edilen kararnamenin 26 Ağustos 1909’da resmi gazete Takvim-i Vekâyi’de yayımlanmasından önce Hazine-i Hassa’da tensikata girilmiş; II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesinden sonra umum müdürlüğe çevrilen nezaretteki tasfiye oldukça zorlu bir süreçte tamamlanabilmişti. II. Abdülhamid döneminde Hazine-i Hassa bütçesinden yapılan harcamalara bakıldığında, başta Harem-i Hümâyun, Mâbeyn-i Hümâyun giderleriyle, aralarında bekçi, kuşçu, kapıcı ve kayıkçı ecirler olmak üzere çalışanların maaşı dikkat çeken sarfiyat kalemi arasındadır. Yanı sıra ebniye-i seniyye inşaat ve tamir masrafı, ebniye ve hatab ambarı, saray mutfağı matbah-ı âmire, mefruşat dairesi ve padişaha ait ahır ıstabl-ı âmire, saray bahçeleri hadaik-i hassa ve diğer idarelerin harcaması ve görevlilerin aylığıyla bir kısım emekli maaşı da nezaret bütçesinden karşılanmaktaydı.²⁷

Tensikatta Hazine-i Hassa Nezaretindeki kimi maaşların terkin kaydı yapılmış, yani silinmiş, bir kısmında kesintiye gidilmiş,²⁸ bir tür emekli maaşı olan çerağ aylığı ve tazminat hakkı bulunmayan ecirler öncelikle tasfiye edilmişti. Hazine-i Hassa Nazırı Osman Nuri Bey’in, Bâbîâli’ye verdiği rapor ıslahatın nasıl gerçekleştirildiğini açıklamaktadır. Nuri Bey’in layihasına göre, Emlâk-i Seniyye İdaresi dışında, Hazine-i Hassa’nın 1907/1908 senesi masrafı 1.054.240, geliri 668.630 lira, bütçe açığı 385.604 liraydı. İlk etapta yapılan tensikat ve ıslahatla yıllık yaklaşık 214.000 liralık tasarruf sağlanmıştı; ancak bu tutarın açığı kapatmaya yetmediği görülmektedir. Raporda yer alan verilere bakıldığında, nezaretin yıllık maaş gi-

²¹ Takvim-i Vekâyi, nr. 312, s. 2, 26 Ağustos 1909 / 9 Şaban 1327.

²² BOA, ŞD 879/56 Lef 2, 18 Şubat 1887 / 25 Cemaziyelevvel 1304.

²³ BOA, ŞD, 2556/8 Lef 2, 19 Temmuz 1890 / 2 Zilhicce 1307.

²⁴ Nezaretlerdeki tasfiyeye örnek olarak Hariciye Nezaretindeki tensikat için bkz. Arif Kolay, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Hariciye Nezareti’nde Tensikat ve Bürokratik Değişim (1908-1910)”, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Mecmuası, 27/1 (2017), s. 193-214.

²⁵ BOA, ŞD., 2789/1.

²⁶ BOA, BEO., 3561/267040.

²⁷ Arzu Terzi, “Hazine-i Hassa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), 1998, XVII, 139-140.

²⁸ BOA, Maliye Nezareti Milli Emlak (ML. EEM), 726/21, 16 Aralık 1908 / 24 Kanun-i Sani 1324.

derinin 372.000, bütçe açığının 385.604 lira olduğu göz önüne alınarak ıslahat planının özünü oluşturan tasarrufun istihdamı azaltarak sağlanmaya çalışıldığı belirtilebilir. Buna göre tasfiyenin insan unsurunu dışlayıp tamamen bütçe denkleştirme hedefine odaklanarak yapıldığı ifade edilebilir.

Hazine-i Hassa Nezaretindeki tensikatta ilk dalgada emekli ve çerağ aylığı bağlanmayacak ecirlerin tasfiye edildiği açıklanmıştı. Nezaret bütçesindeki açığı kapatmak için kadro dışına çıkarılacakların seçiminde bu husus göz önünde bulundurulmuş, ancak yeterli olmamıştı. Nuri Bey'in önerisi tasfiyeye devam edilerek, bu kez tekaüd aylığı tahsis edilecek memur ve çerağlık maaşı bağlanacak ecirlerin tensikatıydı; böylece ilave 31.000 lira tasarruf mümkündü. Hesaplamaya göre, 1 liraya kadar olanlar dışında, aylığı 1 lira 1 kuruştan başlayarak Harem-i Hümayun, şehzade ve selatin mensupları hizmetinde çalışanların %20'sinin tasfiyesiyle 70.000 lira kesinti olasıydı. Çobanların bir kısmı çiftliklere gönderilerek, 78.000 liraya ulaşan ıstabl-ı âmire masrafını 30-35.000 lira azaltmak mümkündü. Tensikatı devam eden matbah-ı âmire, ebniye-i seniyye, kuşluk ve diğerlerinin giderinden de tasarruf edileceği ortaya çıkmıştı. Emlâk-i Seniyye İdaresine bağlı dairelerde de %20'lik kısıntıya gidilecek, bu durumda bütçe denkleştirilecekti.²⁹ Tensikatın tamamlanmasıyla II. Abdülhamid döneminde emlâk-i seniyyeye ilhak edilmiş emlâk, arazi ve çiftliklerle buralardan sağlanan geliri kullanan kurumlar, memur ve diğer çalışanlarıyla birlikte maliye hazinesine devredilerek, gereğinden fazla istihdam azaltıldı.³⁰

Hazine-i Hassa Nezaretinden tasfiye edilen ecirler, yukarıda açıklandığı üzere Tensikat Kanunu'na Zeyl başlıklı yasa nedeniyle Tensikat Kanunu'nda getirilen emekli veya mazuliyet aylığı hakkından yararlanamadı. Ancak uygulamada karışıklık yaşanmakta tensikat için kurulan komisyonlar hata yapmaktaydı. Hazine-i Hümayun hademelerinden kadro dışına çıkarılan Muharrem Efendi, Tensikat Kanunu hükümlerine göre emekli maaşı talebiyle başvuru yapmıştı; reddedildi.³¹ Yasaya aykırı olmasına rağmen, tensikat komisyonu Muharrem Efendi dâhil altı ecir için emeklilik kararı vererek Mülkiye Tekaüd Sandığı'na yönlendirmişti.³²

Hazine-i Hassa Nezaretindeki tensikatta sıra Mâbeyn-i Hümayun'a geldi. Özellikle II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra tasfiyeyle Mâbeyn-i Hümayun âdeta sembolik konuma çekilecekti. Kurenâ, mâbeyn müdürü, yâverler, ceyb-i hümayun kâtibi, imamlar, ıstabl-ı âmire müdürü, sertabip, Muzıka-yi Hümayun ve hademe-i hâssa-i şâhâne ve maiyet-i seniyye bölüğü kumandanı, fahrî yâver ve kâtipler olmak üzere 424 kişilik mevcudu 25'e indirildi. Kilerci ve tütüncübaşılık görevi kaldırıldı;³³ padişah ve şehzadelerin özel hizmetinde, Mâbeyn-i Hümayun'da görevli Enderun-ı Hümayun hademeleri de tasfiye edildi.³⁴

²⁹ BOA, Yıldız, Mütenevvi Maruzât (Y. Mtv), 313/II, 18 Şubat 1909 / 26 Muharrem 1327.

³⁰ BOA, Mâbeyn-i Hümayun, İradeler, (MB. I), nr. 135/55, 1 Ağustos 1909 /14 Recep 1327.

³¹ BOA, BEO, 3662/274631 Lef I, 13 Kasım 1909 / 29 Şevval 1327.

³² BOA, BEO, 3662/274631 Lef 3, 11 Kasım 1909 / 29 Teşrin-i Evvel 1325.

³³ Ali Akyıldız, "Mâbeyn-i Hümayun", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), 2003, XXVII, 286.

³⁴ BOA, MB.1., nr. 147/63, 15 Ekim 1910 / 18 Şevval 1328.

Resim 1

Manastır Gureba Hastahanesi Hademeleri³⁵

Meclis-i Vükelâ, Mâbeyn-i Hümâyün, Ceyb-i Hümâyün ve ilerleyen satırlarda bilgi verilecek olan saraylardaki tensikatta ecirler dışında maaşından emeklilik aidatı kesilmiş kâtiplerden istihdama mani hali bulunmayanlara yeniden tayin edilinceye dek mazuliyet aylığı bağlanmasını onayladı. Maaşlarından aidat kesilenlere yasa gereği aylık tahsisi zorunlu olmasına rağmen, Mülkiye Tekaüd Sandığı yönetimi tereddüt etmiş ve Bâbîâlî'ye birkaç kez sorup kararı onaylatmayı tercih etmişti.³⁶ Nihayetinde tensikat esnasında kadro dışında kalan bu kâtiplere mazuliyet maaşı bağlandı. Ancak padişaha yakın çalışanlara kıdem düşürme diye nitelendirilebilecek bir tür ceza uygulandı ve 3 liralık hademe aylığı tutarında mazuliyet maaşı tahsis edildi.³⁷ Hademelik koşuluyla cevaz-ı istihdamı kararlaştırılan kâtipler Mehmed, Ömer, Hüseyin Hayri, Nuri ve Hüseyin Hüsnü Efendiler

³⁵ BOA, FTG, 220 (13-03-1910)

³⁶ BOA, BEO, 3603/270221, Lef I ve 2, 23 Temmuz 1909 / 5 Recep 1327). Kâtiplerin uygun görevlere atanması için padişahın iradesi vardı. Hazine-i Hassa kadrosunda yer alan Mâbeyn-i Hümâyün ve Ceyb-i Hümâyün kâtip ve tercümanlarının bir kısmı da tasfiye edilmişti (BOA, MB. I., 132/130, 2 Haziran 1909 / 13 Cemaziyelevvel 1327). Bu kadrolarda çalışanlar, Mülkiye Mektebi'nden birincilikle mezun olanlardı. Mehmed Reşid bunlardan biriydi ve 1909 tensikatında kadro dışında kalmıştı (Kırmızı, "Meşrutiyet'te İstibdat Kadroları", s. 344-345). Hazine-i Hassa Nezaretinden tasfiye edilenlerden Mülkiye mezunu ve "erbab-ı iktidar ve iffet" bulunan cevaz-ı istihdam kararı verilenlerin Maliye Nezaretine atanması, diğerleri hakkında Meclis-i Mebûsan'da görüşülmekte olan Tensikat Kanunu hükümlerine göre hareket edilmesi kararlaştırıldı (BOA, BEO, 3554/266528 Lef I, 20 Mayıs 1909 / 7 Mayıs 1325).

³⁷ Sekiz kâtip, mazuliyet aylığıyla geçinemedikleri için yeniden atanana kadar eski maaşlarının ödenmesini istedi (BOA, BEO, 3531/264754).

3 liraya itiraz etse de sonuç değişmedi.³⁸ Tedkik-i Tensikat Komisyonu'nca kötü el yazısı nedeniyle hademe kadrosu için cevaz-ı istihdam kararı verilen Hazine-i Hassa Kapuçukadarı Mehmed Nuri Efendi'de karşı çıkanlardandı. Zabıta ve Defter-i Hakanî Nezaretindeki 15 senelik hizmetini öne sürerek başka bir göreve ait maaşın bağlanmasını istediye de pek parlak olmayan sınav kâğıdı Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi üyelerinden de geçer not alamayınca kabul edilmedi.³⁹

Saraylarda Tensikat ve Ecirlerin Tazminat Sorunu

Hazine-i Hassa Nezaretindeki tensikatta Mâbeyn-i Hümâyun'dan sonra ecirlerin tazminatsız kadro dışında kalmasına sebep olan bir diğer tasfiye saraylarda gerçekleştirildi. 31 Mart Vaka'sının ardından II. Abdülhamid tahttan indirilince başta Yıldız olmak üzere Topkapı⁴⁰ ve Dolmabahçe Saraylarında hızla tensikata girildi. Meclis-i Ayân üyesi Abdurrahman Şeref Efendi'nin başkanlığındaki tensikat komisyonuna verilen ve Topkapı'daki durumu özetleyen rapor, saraylarda aşırı istihdamı net olarak göstermektedir. Raporda, Topkapı Sarayının idaresinin şirazesinden çıktığı, çalışan sayısının Enderun-ı Hümâyun dışında 400 kişiye ulaştığı belirtiliyordu. Hazine-i Hassa bütçesinden saray çalışanlarının maaş, elbise ve diğer giderine aylık 2.038 lira ödenmekteydi. Abdurrahman Şeref Efendi'ye⁴¹ mevcudu 60'a çekme talimatı verilmiş, daha sonra kademeli olarak azaltmak üzere 80'de tutulması istenmişti.⁴² Görevli sayısını minimuma indirerek, Mâbeyn-i Hümâyun gibi sarayların konumunu da sembolik hale getiren ve 1909 yılı Temmuz'unun ilk günlerinde başlayan tensikat neticesinde Topkapı'daki kapıcı, bekçi ecirler dâhil çalışanların neredeyse dörtte üçü kadro dışında kalırken bir kısmı diğer saraylara nakledildi.⁴³

Sarayda yapılan tasfiyenin bir ayağı da bahçıvanlara yönelik olandı. Mevcut hükümetçe Hazine-i Hassa'nın masrafının fazlasıyla artmasının bir sebebi olarak saray bahçelerinden sorumlu hadaik-i hassa görülmekteydi. İstihdam edilmesi gereken bahçıvan sayısı 100 en fazla 150 iken her sene işe alınanlarla birlikte neredeyse 436'ya çıkmış ve 14.300 lirası maaş olmak üzere saray bahçeleri için yapılan harcama yıllık 22.800 liraya ulaşmıştı. Çalışanlardan 218'ini kadro dışına çıkararak⁴⁴ tensikat ecir sayısını yarı yarıya azaltan bir tasfiyeydi ve atılanların tepkisi ciddi boyuta varmıştı. Kadro dışına çıkarılan bahçıvan, seyis ve tablakâr-

³⁸ BOA, ŞD., 449/41 Lef I, 28 Ocak 1911 / 27 Muharrem 1329.

³⁹ BOA, ŞD., 3078/II, 17 Nisan 1911 / 17 Rebiülahir 1329.

⁴⁰ Abdurrahman Şeref Efendi'nin başkanı olduğu Enderun-ı Hümâyun Tensikat Komisyonu, Topkapı Sarayı'nda kadro dışında kalacak isimleri belirledi (BOA, BEO, 3618/271339, 13 Ağustos 1909 / 26 Recep 1327)

⁴¹ BOA, BEO, 3558/266824 Lef I.

⁴² BOA, BEO, 3558/266823. Enderun hademesinden Hamza bin Abdülfettah Efendi ve diğerlerinin memlekete gitme talebi, çalışan sayısı 60'ın altına indiğinde gelmeleri, aksi halde aylıkların kesilmesi koşuluyla kabul edildi (BOA, MB.i., 137/68).

⁴³ BOA, BEO, 3603/220627, 30 Temmuz 1909 / 12 Recep 1327. Hazine-i Hümâyun'dan Topkapı'ya nakledilecek Hacı Şaban ve Mehmed Ağalara 3'er lira ödenmesi, Bekir Efendi'nin de 3 liraya düşürülmüş aylığının 6 liraya yükseltilmesi kararlaştırıldı (BOA, MB.i., 135/52, 1 Ağustos 1909 / 14 Recep 1327).

⁴⁴ BOA, Y.MTV. 313/82, 7 Ocak 1909 / 15 Zilhicce 1326.

Resim 2

Pirlepe Kazası Köy Bekçisi⁴⁵

ların devam eden ve giderek artan itirazı şiddet gösterisine dönüşmüş asayişin bozulmasına sebep olacak dereceye ulaşmış,⁴⁶ güvenlik zaptiye güçleriyle sağlanabilmişti. Tensikata direnenler arasında 285'i tasfiye edilen saray faytoncuları da bulunuyordu. Bunların çerağlık maaşı bağlanarak emekli edilmesi için padişah iradesi vardı; ancak hükümet, bütçedeki ödenek yetersizliği gerekçesiyle kabul etmedi; muhtacîn tertibinden ödenemeyeceği ve başka bir karşılık bulunamayacağına karar verdi.⁴⁷ Saray faytoncuları padişahın iradesine rağmen, maaş bağlanmaksızın tensik edilmişti.

Saraylardaki tensikatta diğer nezaret ve dairelerde olduğu gibi, ecir tanımına giren ücretle çalışıp, emeklilik aidatı kesintisi yapılmamış olanlar maaş veya tazminatsız kadro dışına çıkarılmıştı. 18 Ağustos 1909'daki Tensikat Kanunu ve ek

⁴⁵ BOA, FTG. 137 (12-03-1900).

⁴⁶ BOA, Y.MTV. 313/II, 17 Şubat 1909 / 26 Muharrem 1327.

⁴⁷ BOA, ŞD. 448/32 Lef 5, 10 Mart 1910 / 25 Şubat 1325.

yasanın ecirleri mazuliyet aylığından mahrum bıraktığı daha önce izah edilmişti. Hazine-i Hassa Nezaretindeki tasfiye için konulan tek maddelik kararnamede de buradaki ecirlerin maddi haklarına yer verilmemişti. Memur-ecir ayrımının kasıtlı olup olmadığını ulaşabildiğimiz belgelerle doğrulayamadık; ancak yukarıda da belirtildiği üzere yanlışlıkla yapıldığı belirtilmektedir. Bu hata nedeniyle yeniden istihdama mani hali olmayan ecirlere mazuliyet maaşı tahsisi veya tazminat ödenmesi için yeni kanun hazırlanmasına karar verildi. Söz konusu yasa ile Hazine-i Hassa ve diğer nezaretlerle taşradaki dairelerden tasfiye edilip Tensikat Kanunu'ndan yararlanamayan ecirlere mazuliyet aylığı veya tazminat tediyesi amaçlanmaktaydı.⁴⁸

Ecirlerle ilgili kanunun ayrıntısına geçmeden önce böyle bir yasa hazırlanmasına yol açan gelişmelere değinilecektir. Ecirlerin maddi haklarının gündeme gelmesinin sebebi hükümet üzerinde giderek artan baskıydı. Hazine-i Hassa'daki tensikatta kadro dışına çıkarıldıktan sonra memleketlerine dönen ecirlere iki yıllık maaşı ödenmişti; ancak İstanbul'da kalanlar birbiri ardına verdiği dilekçeyle tazminat talep etmekteydi. Yine de ecirlere yönelik düzenlemenin asıl sebebi olasılıkla saraylarda çalışan ve tensikatta sözleşmeleri iptal edilen yabancı uyruklu çalışanlar adına sefaretlerinden gelen baskıydı. Meşrutiyet hükümetlerince gerçekleştirilen tasfiyede, II. Abdülhamid döneminde saraylarda istihdam edilen yabancı uyrukluların görevine son verilmişti. Mesela Muzıka-yi Hümâyün'un başında İspanyol asıllı d' Arenda Paşa vardı ve tensikattan sonra ülkesine dönmüştü.⁴⁹ Sefaretlerin Hariciye Nezaretine gönderdiği yazılardan, saraylarda farklı işlerde istihdam edilen yabancıların iptal edilen sözleşme hükümlerinin yerine getirilmediği anlaşılıyor. Hükümet üzerindeki uluslararası baskıyı göstermek üzere iki örneğe yer vereceğiz. Fransa sefaretince, sarayların başbahçıvanı Henri ve Yıldız'daki Çini fabrikasından atılan Etyen (Étienne) Narses için feshedilen sözleşme şartlarının uygulanması, aksi halde tazminat ödenmesi talep edilmişti.⁵⁰

Tensikat Kanunu ve ek kanunda getirilen sınırlama nedeniyle yeni düzenleme zorunlu olduğundan, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'ne özel yasa tasarısı hazırlanması için talimat verildi.⁵¹ Daire üyelerince, hem saraylar hem de İstanbul ve taşradaki nezaret ve kurumlardan atılan ecirlere tazminat tediyesini öngören iki maddelik bir taslak hazırlandı. Ancak aynı zamanda yasanın geniş kapsamlı uygulanmasının doğuracağı sakıncalar gündeme getirildi. Tanzimat Dairesi üyelerince yazılan yasa taslağı gerekçesinde, emeklilik aidatı kesinti yapılmayan, ücret ve yevmiye karşılığı merkez ve taşradaki hükümet dairelerinde istihdam edilmiş sayıları bilinmeyen ecirlere tazminat ödenmesinin gereksiz olduğu açıkça ifade edilmektedir. Zaten saraylarda çeşitli hizmet ve sıfatla çalışan çok fazla kişi ortaya çıkacaktı; geniş kapsamlı bir yasanın yürürlüğe konulması durumunda merkez ve taşradaki kurumlardan atılmış hademe, odacı, sandıkçı, kapıcı ve benzeri

⁴⁸ BOA, ŞD. 448/32.

⁴⁹ Nuri Özcan, "Muzıka-yi Hümâyün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 2006, XXXI, 422.

⁵⁰ BOA, BEO. 3546/265887, 12 Mayıs 1909 / 21 Rebiülahir 1327.

⁵¹ BOA, ŞD. 448/32 Lef 6.

ecirlerin ilavesiyle de sayı giderek artacaktı. Saltanatın değişmesi üzerine saray çalışanlarından emeklilik aidatı kesintisi yapılmamış ecirlere memleketine gidebilmesi ve geçimini orada temin için iki senelik alacağı tamamen ödenmişti. Bu nedenle İstanbul ve taşradaki dairelerden tasfiye edilen ecirlere tazminat öngören kanunun sınırlandırılması ve sadece saraydan çıkarılıp Tensikat Kanunu'ndan yararlanmayanlara hasrıyla verilecek meblağın da hizmet süresine göre derecesi değişmek üzere uygulanması önerildi.⁵²

Tasarı hükümetin önüne geldiğinde, yapılan tartışma neticesinde Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi üyelerinin maliyetin artacağı uyarısı dikkate alındı. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın onayıyla nezaretlerden uzaklaştırılan ecirlere tazminat ödenmesi hakkındaki madde tasarıdan çıkarıldı. Bu nedenle tek maddelik kanun yalnız saraydan atılan ecirlerle sınırlandırıldı,⁵³ İstanbul'da nezaret ve taşradaki dairelerden tasfiye edilenler kaderine terk edildi. Bunlar için istihdama mani durumu olmayanların eski işlerine muadil görevlerde istihdamı gibi subjektif ölçüte bağlı bir karar alındı.

Saray ecirlerine tazminat öngören tek maddeden oluşan tasarıya gelince, saltanatın değişmesi esnasında izinli olarak memlekette bulunanların vekillerinin hizmet süresi asılın hizmet süresine ilave edilecek, fakat vekillere vekâlet nedeniyle bir şey verilmeyecekti. Saltanatın tebdili sebebiyle saraydan çıkarılıp Tensikat Kanunu'ndan yararlanamayan ecirlerden hizmet süresi 5 seneden 10 seneye kadar olanlara son maaşlarının üç katı, 10'dan 15 seneye kadar olanlara dört, 15-20 arasındakilere beş, hizmetleri 20 seneden fazlaysa son maaşının altı misli tutarında ödeme yapılacaktı.⁵⁴ Hükümet, taslağı inceleyip Meclis-i Mebûsan'a sevkine karar verdi.⁵⁵

Yürürlüğe konulan yasa üzerine saraylardan atılan ecirlerin başvurusu kabul edilmeye başlandı. Ancak yine de tazminat konusunun sürüncemede kaldığı görülüyor. Yıldız Sarayındaki tensikatta kadro dışına çıkarılan İbrahim ve Mehmed Ali'nin sefalet içinde olduklarını anlatan dilekçesi üzerine Bâbîâli'yle Maliye Nezareti arasındaki yazışma bir süre devam etti. Olasılıkla yabancı uyruklu çalışanların alacağı ödenmişti; diğer ecirlerin başvurusu karşılıksız kalıyordu. Yasa, artan masraflar sebebiyle uygulanamamış ve ecirlerin arkası kesilmeyen isteği karşısında başka bir çıkar yol aranmaya başlanmıştı. Cavid Bey'den sorunu çözmesi istense de⁵⁶ Maliye nazırının da çare bulamadığı daha sonraki dönemde de aynı problemin devam etmesinden anlaşılmaktadır.

Hükümet de o esnada sıkıntılı dönemden geçmekteydi; 29 Eylül 1911'de Trablusgarp Savaşı başlamış, yanı sıra Balkanlarda Osmanlı aleyhine bir takım gelişmeler yaşanmaktaydı. Bölgedeki hareketlenme 7 Ekim 1912'de I. Balkan Savaşı'nın ilanıyla sonuçlandı. Bu ortamda tazminat hepten rafa kalkmıştı; yine de tensikatta

⁵² BOA, ŞD. 450/24 Lef I, 9 Nisan 1910 / 28 Rebiülevvel 1328.

⁵³ BOA, ŞD. 448/32 Lef 6.

⁵⁴ BOA, ŞD. 450/24 Lef 2.

⁵⁵ BOA, Meclis-i Vükelâ (MV). 141/1, 10 Haziran 1910 / 1 Cemaziyelahir 1328.

⁵⁶ BOA, BEO. 3914/293537 Lef I, 12 Temmuz 1911 / 15 Recep 1329.

saraylardan atılan ecirlerin maaşı ve istihdam edildiği bölümü içeren defter hazırlandı;⁵⁷ 1913 yılında isimler ve tazminat miktarı belirlendi.⁵⁸

Cavid Bey'in ardından göreve gelen Maliye Nazırı Mehmed Rifat Bey de tazminat için gerekli meblağı bulamamıştı. Savaş dönemini kastederek, olağanüstü durum nedeniyle tek maddelik yasanın uygulanamadığını, şartlar elverdiğinde ödeneceğini açıklamakla yetinmişti. Aynı zamanda ecir isimlerinin yer aldığı, az önce ifade edilen defterin hazırlandığı esnada yapılmış hataları öne sürüp düzeltilmesini isteyerek de sorunun çözümünü bir anlamda zamana yayıyordu. Nazıra göre, ecirlerin bir kısmına hazineден maaş ödeniyordu, bir bölümü tazminat ve ikramiyesini almış olanları içeriyor, bir kısmı da tazminat hakkı bulunmayanlardı. Meşrutiyetin ardından saraylardan çok sayıda çalışan kadro dışına çıkarılmış ve hazırlanmış eski defterde düzeltme yapılmamıştı. Nazır Mehmed Rifat Bey, Maliye Nezareti ve Hazine-i Hassa memurlarından oluşturulacak bir komisyonun incelemesinin ardından tazminat verilecek ecirlerin belirlenmesini önerdi.⁵⁹ Komisyon kurulup kurulmadığına dair somut bir veriye ulaşılamasa da buraya kadar olan süreçteki gelişmeler, saray dışında kalan kurumlardaki ecirlerin tazminatsız atıldığını göstermektedir.

Ecir-Memur Karmaşası

Ecir-memur ayrımı Meşrutiyet öncesi ve sonrasında kurulan hükümetler açısından son derece net iken, tensikat esnasında en azından bazı aşamalarda bulanıklaştığı ve tartışmaya açıldığı ifade edilmelidir. Hazineден maaş almak ve emeklilik aidatı kesilmesi bir çalışanın memur sayılmasına yeterliyken, II. Meşrutiyet döneminde daha önce ecir kabul edilen bazı çalışanlar için farklı karar verildiği görülmektedir. Sayılanların dışında bir ölçüde dayanarak yapılan değerlendirmeyeyle memur olduğuna hükmedilen ecirlere tensikat tazminatı ödenmekteydi. Bu konudaki hükme etkisi nedeniyle öncelikle memur-ecir tartışmasının başladığı gardiyanlar hakkındaki karar ele alınacaktır.

Hükümet açısından hapisane ve tevkifhanelerde özel talimatnameye tabi çalışan gardiyanlar ecirdi ve bu nedenle başta açıkladığımız yasal süreçle birlikte tensikatta tazminatsız kadro dışına çıkarıldı. Ancak Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde, 16 Aralık 1909 tarihinde ilgili talimatnameye dayanarak gardiyanların ecir değil memur, aylıklarının da ücret yerine maaş addedilmesi gerektiği ve bu nedenle Tensikat Kanunu hükümlerince işlem yapılmasına, dolayısıyla mazuliyet aylığı ve tazminata karar verildi.⁶⁰ Tasfiye edilen ecirlerin çıkarılan yasa ve yargı kararlarını pür dikkat takip ettikleri açıktır. Tanzimat Dairesi'nin bu hükmü üzerine aralarında tensik edildikten sonra vefat eden bir gardiyanın eşi Fatma Hanım olmak üzere

⁵⁷ BOA, BEO. 3914/293537 Lef 3.

⁵⁸ BOA, BEO. 3914/293537 Lef 5, 18 Ocak 1913 / 5 Kanun-i Sani 1328.

⁵⁹ BOA, BEO. 4185/313869 Lef 2, 21 Haziran 1913 / 16 Recep 1331; BOA, BEO., 4185/313869 Lef 1, 23 Haziran 1913 / 18 Recep 1331.

⁶⁰ BOA, ŞD. 448/32 Lef 14, 20 Kasım 1910 / 7 Teşrin-i Sani 1326.

sû-i hâl nedeniyle atılmış sekiz gardiyan tazminat talebiyle dilekçe verdi. İstanbul Vilâyeti Tensik Komisyonu, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nin kararına rağmen, Fatma Hanım ve gardiyanların başvurusunu reddetti.⁶¹ Yine de Tanzimat Dairesi'nin kararı bir kez daha incelenmek üzere Şura-yı Devlet Heyet-i Umumiyyesine gönderildi.⁶² Tetkikin sonucuna birazdan değinmek üzere Heyet-i Umumiyye sevk edilmesinin nedeni, dairelerin birbiriyle çelişen kararlarıydı.

Bunlardan biri, Defter-i Hakanî Nezaretinde,⁶³ nezaretin tahsil ettiği aidat gelirinden ödenen aylıkla çalışan geçici statüdeki kâtipler⁶⁴ hakkındaydı. Maliye ve Nafia ve Maarif Dairesi'nin 23 Ocak 1910 tarihli hükmünde bu kâtiplere tazminat verilmesi kararlaştırılmıştı. Ardından Tanzimat Dairesi'nin Adliye Nezaretine bağlı dairelerdeki mukavelat muharrirlerine⁶⁵ tazminat tediyesine dair 20 Nisan 1910 tarihli kararı vardı.⁶⁶

Mukavelat muharrirleriyle ilgili hükmün sebebi tensikatta Selânik Bidayet Mahkemesinden atılan Ahmed Efendi'ydi. İstihdam edildiği yerin hakkını vermiş, Defter-i Hakanî Nezaretinde aidat karşılığı çalıştırılan geçici kâtipler için olan kararı emsal göstererek başvurmuş;⁶⁷ ardından Kerhati Kazası mukavelat muharrirleri de dilekçe verince bu çalışanların ecir olamayacağı, resmi memur sıfatı taşıdığı gerekçesiyle Tensikat Kanunu'na göre tazminat ödenmesi kararlaştırılmıştı.⁶⁸

Tapu kâtipleri de aidat geliriyle istihdam edildiğinden mehakim-i şeriyye memurlarıyla aynı kategoride değerlendirilerek tazminata karar verilmişti. Tanzimat Dairesi'nce, hizmet süresinin genelinde kurumlara ait aidat gelirinden ücret alan geçici, hem aidat alıp hem de muvazzaf olup emeklilik hakkı olmayanlara yaşı 65'i geçsin geçmesin, hizmet süresi 25 yıldan az veya fazla olsun her seneye karşılık tazminat ödenmesine hükmedilmişti.⁶⁹

⁶¹ BOA, ŞD. 448/32 Lef 8.

⁶² BOA, ŞD. 448/32 Lef 18, 4 Ocak 1911 / 22 Kanun-i Evvel 1326.

⁶³ Defter-i Hakanî Nezareti için yeni teşkilat şeması hazırlanmıştı (*Tanin*, nr. 372, s. 4, 15 Eylül 1909 /29 Şaban 1327).

⁶⁴ 24 Haziran 1909'da Ankara Valiliğine atanan Mehmed Tevfik Bey, anılarında lüzumsuz memurlara yüksek maaş verilirken hâkim, inzibat ve tapu memurlarının kâfi görülemeyecek cılız maaşla istihdamı gibi kökleşmiş bir geleneği kaldırdığını yazar. Kalemlerde kısıntı maaşla bir sürü işe yaramaz insanın çalıştırıldığını, bunların kadrolardan uzaklaştırılması hakkındaki görüşlerini Ankara'da uyguladığını belirtir (Y. Haz: F. Rezan Hürmen, *Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 2*, (İstanbul: Arma Yayınları, 1993), s. 48). Mehmed Tevfik Bey'in görüşleri önemlidir. Çünkü tensikat döneminde Ankara valiliğinin ardından Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi ve sonra da Maliye ve Maarif ve Nafia Dairesi başkanlığına atanmıştı (Abdülkadir Özcan, "Mehmed Tevfik Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (DİA), 2006, xxviii, 537). Bu iki dairenin tensikatla ilgili kararlarında etkisi olduğu söylenebilir.

⁶⁵ Adliye Nezaretinde gerçekleştirilen tensikatta, merkez ve taşra yöneticilerinin isimleriyle (*Tanin*, nr. 384, s. 3-4, 26 Eylül 1909 /11 Ramazan 1327) kalemdeki memur ve kâtiplerin ad ve maaş miktarı tespit edildi (*Tanin*, nr. 385, s.3-4, 27 Eylül 1909 /12 Ramazan 1327).

⁶⁶ BOA, ŞD. 446/II, 5 Ağustos 1910 / 28 Recep 1328.

⁶⁷ BOA, ŞD. 448/32 Lef 15.

⁶⁸ BOA, ŞD. 448/32 Lef 16. Şura-yı Devlet Maliye ve Nafia ve Maarif Dairesi'nde, Tedkik-i Tensikat Komisyonu'na istihdamı onaylanan Defter-i Hakanî Nezareti tapu kâtiplerine mazuliyet maaşı tahsisinde aidatla çalıştıkları dönemin de hizmet süresine eklenerek mahkeme-i şeriyye memur ve kâtipleri gibi tazminat ödenmesi kararlaştırıldı (BOA, ŞD., 449/32 Lef 2, 26 Kasım 1910 / 13 Teşrin-i Evvel 1326).

⁶⁹ BOA, ŞD. 446/II, 5 Ağustos 1910 / 28 Recep 1328.

Daha önce belirtildiği üzere Tanzimat Dairesi saray çalışanlarına tensikat tazminatına ilişkin taslak hazırladığı esnada, emeklilik aidatı kesilmediği için ülke genelindeki ecirlerin dışarda tutulmasını önermişken, aynı durumdaki mukavelat muharrirleri ve gardiyanlar hakkındaki kararı ise bununla taban tabana zıttı. Aidat geliriyle istihdam edilen mukavelat muharrirleri, mehâkim-i şeriyye ve tapu kâtipleriyle ücretle çalıştırılan gardiyanlardan emeklilik ödeneği kesilmediğinden bunlar, merkez ve taşradaki geçici memur, tahsildar, müfredat kâtipleri, kolcu, hademe, odacı ve bekçi gibi unvanlarla çalışan diğer ecirlerden farksızdı. Hazine-i Hassa Nezaretindeki tensikatta, maaşından emeklilik aidatı kesilen memur ve kâtiplere Tensikat Kanunu hükümleri uygulanıp, mazuliyet aylığı veya tazminat ödenmiş; merkezde ve taşradaki dairelerden atılan ecirler yasadan faydalandırılmamıştı. Her iki karar hükmü diğeriyle çeliştiği için yukarıda değinildiği üzere yeniden incelenmesi amacıyla Şura-yı Devlet Heyet-i Umumiyyesine gönderildi.⁷⁰ Bu nedenle tapu kâtipleri, gardiyanlarla, ecirler hakkındaki önceki kararlar askıya alındı.

Şura-yı Devlet Heyet-i Umumiyyesi, kararların birbiri yerine uygulanmasına gerek görmedi ve hangi sınıf memur için verilmişse yalnız ona tatbiki gibi pratik bir yolu tercih etti. Şöyle ki, saltanatın değişmesi sebebiyle saraydan çıkarılıp Tensikat Kanunu'ndan yararlanamayan ecirlere hizmet süresi ve maaş miktarına göre maktuen belirli bir meblağ verileceği onlar için yayımlanmış özel kanunda yazılıydı. Gerek maaşla ve gerek aidatla dairelerde istihdam edilen memur ve ecirlere gelince, her memur belirli bir maaşla görevli değildi ve bazıları memur olduğu halde aidatla istihdam edilmekteydi; bazı ecirler de maaş almaktaydı. Buna göre, her aidatla istihdam edilenin ecir, maaşlı görevlilerin tamamının memur olması gerekirdi. Öncelikle kadro harici kalanlardan tazminat veya maaş talep edenlerin yaptığı hizmete, istihdam türüne göre memur veya ecir olduğunun tayini gerekmekteydi. Mukavelat muharrirleri, tapu ve şeriyye mahkeme memurları, emeklilik yasasına tabi olmadığı halde devlet memuru sayıldığından Tensikat Kanunu hükümlerince işlem yapılması, ücretle istihdam edilen ecirlerden sayılamayacağı hakkındaki kararların tadil edilecek yönü olmadığından eski tebligat gereği maaş veya tazminat ödenmesinin Maliye Nezaretine bildirilmesi kararlaştırıldı.

Tazminat isteyen gardiyanlar hakkında Şura-yı Devlet Heyet-i Umumiyye Reis vekili Said, Salim, Sedat ve İstefenaki Beyler, talimatname gereği memur sayıldıkları, bu nedenle onlara ödenen para maaş kabul edildiğinden Tanzimat Dairesinin kararının geçerli olduğu ve Tensikat Kanunu'nun uygulanmasından yanaydı. Ancak karşı tarafın görüşü ağır bastı; hapishanelerin düzen ve tertibine dikkat etmek, mahkûmlarla ilgili işleri yapmak, hapishaneleri süpürüp yıkamak, mahkûmların elbisesini temizlemek, soğuktan korunmalarını sağlamak, kandilleri yakmak gibi işlere bakıldığında gardiyanların ecir olduğunda tereddüt edilemeyeceğinden tazminat gerekmediğine hükmedildi.⁷¹ Hem geçici memurlar hem de gardiyanlarla

⁷⁰ BOA, BEO. 3889/291620 Lef 2, 20 Nisan 1911 / 20 Rebiülahir 1329.

⁷¹ BOA, ŞD. 448/32 Lef 1, 29 Nisan 1911 / 29 Rebiülahir 1329.

Resim 3

Çemişgezekli Odacı Mehmed bin İbrahim⁷²

ilgili kararlarda çalışanların yaptığı işe göre sınıflandırılmaya başlandığı görülmektedir.

Uygulamadaki karışıklık ve çalışanların tanımlanmasında yaşanan kararsızlık, müdürlük kategorisine indirilerek yeniden yapılanması gerçekleştirilen ve Rüşumat Müdüriyet-i Umumiyyesi adını alan Rüşumat Emaneti bünyesinde kurulmuş emekli sandığı için aylık veya ücretlerinden aidat kesintisi yapılan kantarcı, kayıkçı ve odacıların da tazminatsız atılmasında görülmektedir.⁷³ Ancak emanette memur dışındakiler için ayrı bir emekli sandığı bulunduğundan kısa süre sonra kantarcı, kayıkçı ve odacılara maddi hakların verildiği belirtilmelidir. Gümrüklerde stajyer mukayyid ve müstahdem arasında tensikatta maaş ve tazminatsız ihraç edilenler, geçici hizmetlerde çalıştıkları dönemde emeklilik aidatı kesintisi yapıldığı gerekçesiyle itiraz etmişti. Ecir diye nitelendirilen bu geçici memurlara da tazminat hakkı tanındı.⁷⁴

⁷² BOA, FTG. 340.

⁷³ BOA, ŞD. 446/29 Lef 2-I, 26 Temmuz 1910 / 18 Recep 1328.

⁷⁴ BOA, ŞD. 447/25 Lef 1-I, 2 Ekim 1910 / 27 Ramazan 1328.

Sonuç

Osmanlı devlet teşkilatı ve bürokrasisinde II. Meşrutiyet'te iktidara gelen yönetimlerce gerçekleştirilen ıslahat planı ve tensikattan sonraki süreç önemli dönüşümün yaşandığı yıllardır. II. Abdülhamid dönemi kadrolarını tasfiye ve nezaret ve dairelerde göz ardı edilemeyecek dereceye ulaşmış aşırı istihdamın azaltılması amacıyla bürokrasiye tensikat yapıldı. Odacı, hademe, sandıkçı, bekçi gibi kadrolarda ücretle istihdam edilen ve ecir denilen çalışanlar bu süreçte memurlarla birlikte tensik edildi. Ancak memurlardan farklı olarak ecirler, mazuliyet maaşı veya tazminat ödenmeden kurumlardan uzaklaştırıldı.

Tensikat için yürürlüğe konulan yasaların kapsamının dar tutulması nedeniyle, hükümet ecirleri tamamen dışlamış ve devlet kurumlarına yeniden dönme imkânını hemen hemen ortadan kaldırmıştır. Bu nedenle tasfiyeyle ilgili yasaların hızla hazırlanıp, tartışmaya açılmadan uygulamaya konulduğu ve eksikleri içinde barındırdığı söylenebilir.

Nezaretler ve taşradaki dairelerden uzaklaştırılan ecirler hakkında nicel bilgimiz yoktur; ancak çalışmada ele alınan Hazine-i Hassa Nezaretindeki tensikatta ve saraylardaki tasfiyede atılanların sayısı metinde açıklanmıştır. Buna göre en azından bu kurumlardaki ecirlerin büyük kısmının uzaklaştırıldığı ifade edilebilir.

Kanun ve ek yasaların nezaret ve kurumlardaki memurlara uygun biçimde hazırlanmasıyla, çalışma boyunca ortaya koymaya çalıştığımız gibi, ücret karşılığı çalışan ve bu ücretten emeklilik aidatı kesintisi yapılmayan ecirler ihmal edilmiştir. Hazine-i Hassa Nezaretindeki tensikat için hazırlanan kararnamede unutulmaları da hükümetlerin ecirlere yaklaşımını açıklamaktadır. Tazminat ödenmesi için yürürlüğe konulan yasanın kapsamından çıkarılmalarıyla da bir kez daha ve tam anlamıyla dışlanmışlardır. Bu durum, dönemin hükümetlerinin ecir statüsünde çalışanlara olumsuz denilebilecek bakış açısını ve tensikatın maliyet esasıyla, insan unsurunu geri plana atarak yapıldığını göstermektedir.

II. Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilen tasfiye sürecinin belirtilmesi gereken diğer bir önemli sonucu da devlet kurumlarında çalışanların maaş-ücret ayrımı esasına dayalı sınıflandırmasının tartışılmaya açılması ve yeni kriter göz önüne alınarak en azından bir kesim için farklı yargı hükümlerinin verilmiş olmasıdır.

EXTENDED ABSTRACT

Severances in bureaucracy, ulema and military that started with the declaration of the second Constitutional Monarchy in 24 July 1908 continued to take place in 1909. The aim was to dismiss the cadres of Abdulhamid II. from duty and create a new structure in the state cadres. A law was prepared and passed for the severances which increased quickly after the case of 31 March. With the new law, 'Tensikat Kanunu', workers in ulema, bureaucracy and military were laid off.

Alongside with the officers from ministries and other ministry departments, the ecir were included in the severances in Istanbul, the capital. In the institutions of the Ottoman State, the ecir was used to refer to those employed as chamberman, janitor, chestman, doorman, sentry, boatman and guard with a fee. The difference

between the ecir and the officers lay in the type of their payment. Whereas the officers were paid a wage, the ecir were paid a fee.

This article examines the ecir who were dismissed from the state cadres. In addition, the article shows the events which led to the ecir being stripped from their rights, especially from their compensation, with a law that was passed about severances. In particular, the focus is on severances in the Ministry of Treasury, the Imperial Chamber and the palaces of Yıldız, Topkapı and Dolmabahçe. The rationale behind focusing on the mentioned places is their direct link to the fact that the ecir did not get compensation like other workers who were laid off. Furthermore, these institutions were the closest to Abdulhamid II. Hence, the primary focus is narrowed down to the Ministry of Treasury, the Imperial Chamber and the palaces of Topkapı and Dolmabahçe.

There is no data on the number of ecir who were laid off from the ministries and other ministry departments in Istanbul. Therefore, this study cites the number of severances in the Ministry of Treasury and the palaces. According to the findings, the majority of ecir who were working in these institutions were dismissed in the liquidation. Moreover, the ecir who were employed as stableman, phaeton driver and gardener in the palace put up a resistance which resulted in intervention by security forces.

There were foreigners employed in the Yıldız Palace and the other palaces during Abdulhamid II's reign. Their contracts were also terminated. When embassies demanded their citizens' rights to be restored, a new law was prepared for both foreign workers and the ecir. However, due to the concerns over the cost, it was decided that only workers who were dismissed from palaces would retain their financial rights. The ecir who were working in other institutions were left to their fates.

The results show that, the ecir were completely shut off due to confined nature of the liquidation laws put in to place and their chances of returning back to state cadres were eliminated. It can be suggested that the laws regarding the liquidation was prepared swiftly and enacted with little debate. With laws being prepared according to officers in ministries and institutions, the ecir who worked as paid workers and did not get their pension cut were neglected. The view of the administrations regarding the ecir which could be considered negative and the financial cost of the liquidation shows that the human element was not taken into account.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

a. Belgeler

Dîvân-ı Hümâyün Kalemî, Mukavele (A.DVN.MKL)

Bâbîâli Evrak Odası (BEO)

Fotoğraf (FTG)

İrade, Kanun (i. KAN)

İrade, Meclis-i Umumi (i. MLU)

İrade, Meclis-i Mahsus (i. MMS).

Mâbeyn-i Hümâyün, İradeler (MB. i)

Maliye Nezareti Milli Emlâk (ML. EEM)

Meclis-i Vükelâ (MV)

Şura-yı Devlet (şD)
Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi (şD. TNZ)
Yıldız Münevvis Maruzât (Y. MTV)

b. Defterler

Bâb-ı Asafî Dîvân-ı Hümâyûn Nizamât Defterleri (A. DVNS. NZAM), n. 5.

Basılı Eser ve İncelemeler:

- Ahmad, Feroz: *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1986.
- Akşin, Sina: *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987.
- Akyıldız, Ali: "Mâbeyn-i Hümâyûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 2003, XXVII, s. 283-286.
- Bağçeci, Muhittin: "Ecir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 1994, X, s. 383.
- Bardakoğlu, Ali: "İcâre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 2000, XXI, s. 379.
- Gökçeoğlu Balcı: Şebnem, "XIX. Yüzyılda Fransa'da ve Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkilerinin Hukuksal Çerçevesi", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (Aralık 2002), 211- 234
- Hürmen, F. Rezan: (Yay. haz), *Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 2*, İstanbul: Arma Yayınları, 1993.
- Kansu, Aykut: *1908 Devrimi, Elusive Transformation: The Revolution of 1908 in Turkey*, çev. Ayda Erbal, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Kırmızı, Abdülhamit: "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilali'nin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, Ed: Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 333- 355.
- Kolay, Arif: "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Hariciye Nezareti'nde Tensikat ve Bürokratik Değişim (1908-1910)", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, (Haziran 2017), s. 193-214.
- Manav, Nursel: *Mülkiye Tekâüd Sandığı'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri (1880-1890)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.
- Özcan, Abdülkadir: "Mehmed Tevfik Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 2003, XXVIII, s. 536-537.
- Özcan, Nuri: "Muzıka-yi Hümâyûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 2006, XXXI, s. 422-423.
- Özger, Yunus: *Osmanlı Ordusunda Emeklilik Sistemi ve Askerî Tekâüd Sandığı (1865-1923)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Terzi, Arzu: "Hazine-i Hassa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 1998, XVII, s. 137-141.
- Toros, Taha: *Ali Münif Bey'in Hâtıraları*, İstanbul: İsis Yayınları, 1996.
- Tural, Erkan: "Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi", *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2016.
- Turan, Kamil: "Başlangıcından Günümüze Kadar Türk Çalışma Hayatında İnsani Değerler Açısından Uygulamalar", *Prof. Dr. Nusret Ekin'e Armağan*, Ankara: Türk Ağır Sanayii ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası Yayını, Yayın No: 38, 2000, s. 103-128.
- Uçkan, Banu: "Mecelle'de İş Hukuku Düzeni", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/478/5521.pdf>, s.163-173.
- Yerasimos, Stefanos: *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap: 2 Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na*, Türkçesi: Babür Kuzucu, İstanbul: Belge Yayınları, 5. Baskı, 1987,

Gazeteler

Takvim-i Vekâyi, nr. 267, 305. 312.

Tanin, nr. 372, 384, 385.